

DOĞAN KUBAN, *Muslim Religious Architecture, Part II: Development of Religious Architecture in Later Periods Iconography of Religions*, XXII, 3. Leiden, E.J. Brill, 1985, 49 sayfa metin, 43 levha.

E. J. Brill tarafından yayınlanmakta olan 'Dinlerin İkonografisi' dizisinde, İslâm Dinî Mimarisi üzerindeki ikinci kitap 'Dini Mimari'nin Geç Dönemlerdeki Gelişmesi' başlığı altında, yine Prof. Doğan Kuban tarafından hazırlanmıştır. Birinci kitabın düzenini izleyen bu ikincide, s. 1-40 arasında iki bölüm halinde metin, s. 41-49 arasında levhalar kataloğu ve en son 43 levha yer almaktadır.

Birinci bölüm, s. 1-26 arasında, Cami mimarisinin yörelere göre gelişmesi üzerine yoğunlaştırılmıştır. Alt başlıklar: Fatımiler döneminde Mısır; Dokuzuncu yüzyıldan sonra Kuzey Afrika'da cami; Mısır'da Memlûk Mimarisi; İran-Türk kültür çevresinde cami mimarisi; Hindistan yarımadasında camiler; Anadolu-Türk bölgesinde cami mimarisi olmak üzere sıralanmaktadır. Metne, incelenen yapıların bir kısmının plânları da eklenerek yazımsal tanımlar görsel malzeme ile pekiştirilmiştir.

Fatımiler döneminde Mısır başlığı altında, bu dönemin iyi tanınan El-Azhar, El-Hakim ve El-Akmar camilerinin plân özellikleri anlatıldıktan sonra, bu dönemde Mısır'da kendine özgü bir cami türünün başladığı üzerinde durulmaktadır. Fatımiler döneminin getirdiği bu özellik, cami yanında baninin türbesinin de yer alması ile biçimlenen cami-türbe ikilisi olarak tanımlanmakta ve iyi bir örnek olarak da M. S. 1085 yılında inşa edilen El-Cuyûşi Camisi verilmekte ve tanımlanmaktadır. El-Cuyûşi Camisi'nin plân şemasında izlenen bu yeni unsurlar, giderek Memlûklu cami mimarisinde de devam edecektir.

Kuzey Afrika'da inşa edilen camiler çok sütunlu geniş bir harim, revaklı avlu ve kare gövdeli minareden oluşan plân şemaları ile erken geleneğe bağımlı iken, dokuzuncu ve onikinci yüz yıllar arasında inşa edilenler kendi başlarına ele alınabilecek yeni özellikler getirmişlerdir. Tunus, Cezayir, Fas ve Rabat'ta iyi bilinen örneklerin oluşturduğu bu kümede avlular küçültülmüş, taşıyıcı sütunların yerini ayaklar almış ve düz ahşap çatılar at nalı biçimli kemerler üzerine oturtulmuştur. Yapı malzemesi olarak genellikle tuğla kullanılan bu yapıların iç mekânlarında tuğla yüzeyler bezemeli alçı kaplamalarla örtülmüştür.

Üçüncü alt başlıkta, s. 5-7 arasında, onüçüncü yüzyılda Doğu Akdeniz'in en güçlü devleti olan Memlûkluların Mısır'daki dini yapıları incelenmektedir. İlk örnek olarak, 1267-69 yılları arasında inşa edilen Baybars Camisi ele alınarak geriye ve ileriye dönük özellikleri tartışılmış, daha sonra Memlûklu mimarisinin gelişme döneminde, caminin farklı işlevlerde yapıların şekillendirdiği bir külliye haline gelmesi üzerinde durulmuştur. Böylece cami, yanına medrese, hankâh ve baninin türbesinin de eklenmesiyle, bağımsız bir yapı olma niteliğini yitirmektedir. Bu plân türünü en iyi sergileyen Sultan Hasan Cami-Medresesi'nde ise cami, medresenin tek bir eyvanına indirgenmiştir. Aynı plân şemasının çeşit-

lemeleri onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllardan diğer bazı örneklerde devam etmektedir.

Memlûklü dönemi cami mimarisinin anlatımında, yukarıda özetlenen plân değişiklikleri yanısıra, iç ve dış mekânlarda alçı kullanımı, çift renkli mermer kaplamaların özellikle geç dönemde yoğunlaşmaları, ahşap işçiliği ve son olarak da minareler üzerinde durulmuştur.

Dördüncü alt başlıkta, s. 7-14 arasında daha ayrıntılı ele alınan İran-Türk kültür bölgesinde gelişen cami mimarisi kronolojik düzende incelenmiştir. İlk olarak, bu yörenin belirgin özelliği olarak bütün yapı türlerinde kerpiç ve giderek tuğlanın benimsendiği üzerinde durulmuş ve tuğlanın özellikle Selçuklular döneminde en başarılı kullanım biçimini bulduğu belirtilmiştir. Malzemenin getirdiği ve çabuk üretim yanısıra sağlamlık, anıtsal ölçeğe kolay uyabilme, bezemeye yatkınlık gibi özelliklere bağlı olarak şekillenen yapısal biçimler, onbirinci yüzyıldan sonra İran ve çevresinin mimarisine yöresel çeşitlemeler getirmiştir.

İran camisi, bazı Kuzey Afrika camileri gibi yakın çevresi ile bütünleşen bir yapı kümesidir. Çeşitli nitelikte ve çoğu kez farklı dönemlerde eklenen mekânlardan oluşur, ancak her zaman kullanılan ve değişikliğe uğramadan yinelenen eleman yapının odak noktasını oluşturan dört eyvanlı avlu şemasıdır.

İran yöresinde, İslâm dininin benimsenmesini izleyen ilk çağlarda, çok sütunlu cami şeması yanısıra tek eyvanlı ve kubbeli tek üniteli, yalnız kubbeli tek üniteli olmak üzere cami çeşitlemeleri yapılmıştır. Ancak, dört eyvanlı avlu ve mihrab önü kubbeli birimi temel elemanlar olarak alan ve devamlı bunları yineleyerek gelişen plân şeması bu yöreye özgü camiye şekillendirmiştir. Giderek, İran ve Orta Asya'daki önemli camilerde aynı plân şemasının uygulandığı belirtilmekte ve bunlara örnek olarak İsfahan'daki Mescid-i Cuma verilmektedir. Onikinci yüzyıldan Gulpayagan, Ardistan, Kazvin, Zevare Mescid-i Cuma'larında da aynı sema farklarla yineleşmiştir.

İran'da Selçuklu geleneğinin oluşturduğu bu cami şeması İlhanlılar döneminde de yine bazı değişikliklerle devam etmiştir. Bu değişikliklerden en önemlisi giriş eyvanı üzerine çift minare eklenerek, cephe düzeninde yapılmıştır. Çift minare düzeni ondördüncü yüzyılda da devam etmektedir, ancak minareler cami külesine eklenince boyutları küçülmüş ve giderek önemlerini tamamen kaybetmişlerdir.

Aynı alt başlıkta, Türk-İran yöresinin bir diğer yapı türü olarak, önemli dini törenlerde kullanılan musallalar üzerinde durulmuştur. Geniş, bazen açık, bazen de etrafları duvarla çevrili ibadet mekanları olan musallalarda kible yönünde maksura kubbesinin yer aldığı örnekler de vardır.

Timurlu İmparatorluğu'nun kuruluşu ile politik güç Orta Asya, Horasan ve Afganistan'a kaymış, Semerkant, Herat, Buhara ve Belh'te yeni kültür merkezleri kurulmuştur. Bu dönemde çağdaş Mısır mimarisinde olduğu gibi büyük medrese kuruluşları cami işlevini bünyelerine almağa başlamışlar ve anıtsal tek cami yapıları sayıca azalmıştır. Bunlar arasında, 1398-1404 yılları arasında Semarkant'ta inşa edilen Bibi Hatun Camisi en görkemli örnek olarak verilmektedir.

İran'da Safaviler döneminde anıtsal mimarinin yeniden canlandığı üzerinde durularak bu dönemde plânlama açısından yeni atılımlar yapılmadığı, buna karşın boyutlar, iyi işçilik ve bezemelerle erken eğilimlerin dışına çıktığı belirtilmektedir.

Hindistan'da cami mimarisi alt başlığı, s. 14-18 arasında, geç onikinci ve onyedinci yüzyıllar arasındaki camileri ele almaktadır. Araçların Hindistan yarımadasına sekizinci yüzyılda ulaşmalarına karşın, Hindistan'da ilk Müslüman devlet ancak onikinci yüzyılın ikinci yarısında Muhammed tarafından kurulmuş, bunları çeşitli Türk-Afgan sülaleleri izlemiş ve onbeşinci yüzyılda Bâbü'ün Türk-Moğol İmparatorluğu geliştirmiştir. Çeşitlilik, malzeme zenginliği, bezemeye yönelik yaratıcılık ve üstün işçilik gibi nitelikleriyle, Hindistan'da İslâm dönemi mimarisi eşsiz bir sanatsal ilham kaynağıdır. Diğer taraftan bu yöre, geleneğe bağlılık ve yöresel geleneğin sürekliliği ile de diğer İslâm ülkelerde gelişen mimari türlere en az bağımlı olandır.

Hindistan'da onikinci yüzyıl sonunda inşa edilen ilk camiler, erken İslâm döneminde gelişen cami plân şeması ile Hint dünyasının geleneksel bezeme dünyasını birleştirerek ön örnekleri sunmuşlardır. Ancak bu örneklerin ileriye dönük etkilerinin sınırlı olduğu söylenmektedir. Khaji döneminde (M.S. 1290-1320), camiye anıtsal giriş yanısıra avlusuz mescid şemasını getirmiştir ki, özellikle ikincisi Hint cami mimarisine özel bir katkıdır. Tuğlug döneminde (M. S. 1320-1412) ise çoğu cami'de açık avlu şeması benimsenmiş, ancak bu avlu, bazen Khugi Mescid'de olduğu gibi iç avluya dönüşmüştür. Bu dönem camileri plân türleri ne olursa olsun, dışa taşan girişleri, köşe kuleleri, pahlı duvarları ile anıtsal ancak arkaik bir görünüm sunmaktadırlar. Tuğlug döneminde gelişmeler bütün yörelere dağılmış ve her yörede bazı eklemeler yapılmıştır.

Hindistan'da cami mimarisinin 1526'da Bâbü tarafından kurulan Moğollar döneminde klasik stil olgunluğuna eriştiği görüşü de irdelenmekte ve Akbar'ın yaşam yeri olan Fathpur Sikri'de inşa edilen cami mescid, bu dönem cami mimarisinin iyi örneği olarak verilmektedir. Kubbeli bir eyvanı hatırlatan merkezi mekân ve yan sahnlarla bölümlenmiş harim kısmı ile üç tarafı revaklı odalarla çevrilmiş geniş bir avludan oluşmaktadır. Bu cami plân olarak Orta Asya prototiplerine yakın benzerlikler taşımakla birlikte, ayrıntılar ve özellikle taş işçiliğine duyarlılıkta Hint mimarisinin kendine özgü niteliklerini sergilemektedir.

Anadolu-Türk yöresinde cami mimarisi alt başlığı s. 18-26 arasında geç onbirinci yüzyıla, ondokuzuncu yüzyıllar arasında cami mimarisindeki gelişmelere kısa bir bakış sunmaktadır. Anadolu'da cami mimarisinin gelişmesinin Hindistan yarımadasında olduğu gibi ve belki de ondan daha karmaşık olduğu ve bu yörede yeni mimari türünün yalnız İslâm kültürü ile değil, aynı zamanda geç Roma ve Bizans kültürleri ile de kaynaşarak geliştiği belirtilmiştir. Onbirinci yüzyıl sonunda inşa edilen ilk camiler, çok sütunlu harim şemasını yinelemektedir ki, bunlara örnek olarak Sivas Ulu Camisi ile Suriye geleneğini bazı farklılıklarla sürdüren Silvan (Mayafarıkın), Kızıltepe (Dunaysır) ve Diyarbakır Ulu Camileri verilmektedir. Anadolu'da cami mimarisine getirilen yenilik, avlunun giderek küçülmesidir. Kayseri Ulu Camisi, daha sonra değişikliklere uğramasına karşın, bu cami türünün erken örneklerindedir. Dıştan fazla görkemli olmayan çok sütunlu

harimde iç mekana ışık sağlamak için ortada bırakılan açıklık, küçültülmüş bir iç avlu anlamı taşımaktadır.

Anadolu cami mimarisinin yeni türü, belki de en iyi 1228-29 yılları arasında Mengüceker tarafından inşa edilen Divriği Ulu Camisi'nde izlenmektedir. Dikdörtgen plânlı yapı beş sahına ayrılmış, mihrab önündeki birim kubbeli, orta birim ise açıklık olarak şekillendirilmiştir. Diğer kare plânlı üniteler, tonozlarla örtülmüştür.

Anadolu mimarisinin bu erken döneminde uygulandığı belirtilerek, Van ve Erzurum Ulu Camileri ile Niğde Alaaddin Camisi bunlara örnek olarak verilmektedir.

Osmanlı döneminde cami tasarımının ana şeması, iç mekânın tek kubbe altında düzenlenmesine öncelik veren bir gelişme içindedir. Selçuklu döneminde başlayan küçük ölçekli, tek kubbeli denemelerin Osmanlı mimarları tarafından geliştirildiği ve İslâm mimarisinin cami geleneği ile Anadolu'nun kubbeli mimarisini kaynaştıran bir gelişme sürecinden geçildiği görüşü ile bu gelişmede iki temel yön izlendiği belirtilmektedir. Bunlardan ilki, maksura kubbeli, avlulu cami şemasıdır ki 1437-47 tarihli Edirne Üç Şerefli Camisi'ne kadar kesintisiz devam etmiştir. Üç Şerefli Camisi'nde kubbeli bölüm yapının odağı haline gelmektedir. Tek kubbenin vurgulanması yönünden onaltıncı yüzyılda en iyi örnekler verilecektir.

Cami mimarisinin ikinci gelişmesi için, çok işlevli ya da zaviyeli cami türü verilmiştir. Selçuklu dönemi medrese plânlarının bir çeşitlemesi olarak bakılabilecek bu yapı tipinde orta mekân yanısıra yan üniteler ve eyvan da kubbelidir. Mihrab önündeki mekân ise yükseltilmiş, böylece dua mekânına ayrıcalık verilmiştir.

Osmanlılar döneminde cami mimarisinin gelişmesi, yukarıda tanımlanan bu iki cami türüne bağlanmakta ve birinci türün yanısıra tek kubbeli, merkezi mekân arayışının giderek geliştiği belirtilmektedir. Fatih Camisi'nden başlayarak (1463-70), onaltıncı yüzyıl süresince başkentte sırasıyla Beyazıt (1501-06), Şehzâde (1543-48), Süleymaniye (1550-57), Yeni Cami (1597, bitişi 1663) ve Sultan Ahmed (1609-16) Camilerinde uygulanmıştır. En başarılı örnek ise 1569-57 yılları arasında Edirne'de inşa edilen Selimiye Camisi'dir.

Osmanlı mimarisinde cami ve camide merkezi mekân arayışını ele alan bu alt başlık, son olarak Osmanlı dinî mimarisinde bezeme konusunu ele almakta ve Osmanlı mimarlarının bezemeye fazla ilgi duymadıkları görüşünü getirmektedir. En çok kullanılan çini dahî belirli programlara uygun ve mimari öğeleri vurgular bir dağılım göstermektedir. Çini yanında mermer ve alçı da kısıtlı olarak kullanılmıştır.

Kitabın ikinci bölümü, s. 27-40 arasında, cami dışında kalan diğer dinî yapıları ele almaktadır. Bu bölümün girişinde türbe, medrese ve zaviye gibi yapı türlerinin daha geç bir gelişme gösterdikleri, fakat mimari açıdan da önemsiz olmadıkları belirtilmekte ve bunların tipoloji sorunları üzerinde durulmaktadır.

Türbelerin menşei üzerinde durulurken, İslâm dininin, kutsal kişilere hatta Hz. Peygambere dahî tapınmayı benimsemediği ve bu nedenle de gerek Hz. Peygamberin, gerekse dört Halife'nin mezarları üzerine ilk dönemde bina inşa edil-

mediği açıklanmaktadır. Dokuzuncu yüzyıldan sonra ise bu geleneğin tersine, banilere türbe inşa etmek gelenek haline gelmektedir. Böylece türbe, özellikle Doğu İslâm ülkelerinde, diğer anıtsal yapılar arasında önemli bir yer almıştır. Ancak bu gelişme, İslâm felsefesinden değil, daha eski temelleri olan halk inancından kaynaklanmaktadır. Türbelerin mimari biçimlenişinde, yine kubbenin esas öge olduğu ve tek üniteli, kubbeli türbe biçimlerinin Sasanî yapı geleneği kadar, Suriye yapı geleneğinden de kaynaklanmış olabilecekleri görüşü üzerinde durulmaktadır. Buradan başlayarak, İslâm mimarisinde en eski tarihli anıtsal türbe yapısı olarak bilinen Samarra yakınındaki Kubbet-üs Süleybiya'nın mimari kurgusu incelenmektedir. Bunu izleyen paragraflarda ise, İran ve Anadolu'da, daha sonra da Mısır ve Kuzey Afrika'da türbe örnekleri ele alınmış ve mimari özellikleri tanımlanmıştır.

Eğitim kuruluşları olan medreseler s. 33-37 arasında yer almaktadır. İslâm'da eğitime yönelik ilk yapılar üzerinde durulduktan sonra, medreselerin gelişmeleri ele alınmıştır. Ganzeli Sultan Mahmud'un Nişapur'da inşa ettirdiği dört medrese ve Sultan Tuğrul'un yine aynı kentteki medresesini Selçuklu Sultanı Melikşah'ın veziri Nizam-ül-Mülk'ün Bağdat, Şiraz, İsfahan, Nişapur, Herat ve diğer bazı Selçuklu kentlerinde inşa ettirdiği ve Nizamiye adı verilen medreseler zinciri izlemektedir. İslâm hukukunun öğretiliği önemli merkezler olan Nizamiyelerin Selçuklu politik yönteminin temelini oluşturdukları ve benzer eğitim kuruluşlarının onikinci yüzyıldan sonra Suriye ve Anadolu'da da çoğaldıkları üzerindeki bilgiler, tarihsel gelişimi ve çerçeveyi oluşturmaktadır.

Medrese plânları farklı yörelerde farklı gelişmeler göstermiştir. Ancak, sınıflar, toplantı birimleri, öğrenci hücreleri, açık veya kapalı avlu hepsinde yinelenen ve işleve yakından bağımlı mekânlardır. Bağdat'taki Mustansariye Medresesi gibi büyük ölçekli medreselere kütüphane, hamam, mutfak gibi mekânlar da eklenmiştir. Öğrenci odaları ve toplanma mekânları olan eyvanlar, avlu çerçevesinde sıralanırken her zaman simetrik bir düzen izlenmemiştir.

Medreselere ilişkin genel tanımları, medrese plânlarının gelişmesi üzerinde daha önce ileri atılmış görüşlerin tartışılması ve İran, Anadolu ve Mısır'da onüçüncü yüzyıl sonuna kadar inşa edilen medrese örnekleri üzerindeki değerlendirmeler izlenmektedir.

İkinci bölümde son olarak, s. 37-40 arasında ribat, hankâh ve zaviyeler üzerinde durulmuştur. Bu yapı türlerinin menşe, gelişme ve mimari kurgularının incelenmesini kervansaraylar, medrese, hankah, zaviyeli camiler izlemektedir.

Dini mimarinin geç dönemlerdeki gelişmesini ele alan ikinci kitabın son bölümü olan levhalar kataloğu, s. 40-49 arasında yer almakta ve metin içinde yer alan 34 plân ile arkadaki 43 levhanın tanımlarını vermektedir. Levhalarda verilen Mısır, Kuzey Afrika, İran, Hindistan ve Anadolu camilerinden seçilen örneklerin genel görünüş, cephe, iç görünüş fotoğrafları ayrıntılı olarak ve kaynakçaları ile birlikte sunulmuştur.

Prof. Doğan Kuban'ın bu ikinci kitabı, cami mimarisinde yöresel gelişmelere kısaca değinen birinci kitabı pekiştirir niteliktedir. İslam dinini benimseyen toplumların cami mimarisine getirdikleri çeşitlemeler tarihsel çerçeve içinde ele alın-

mıştır. Farklılıkların nedenleri, yörelerin geleneksel mimarilerinden nasıl etkilendikleri ve nasıl geliştikleri sunularak cami mimarisinin yüzyıllar içindeki gelişmeleri sergilenmiştir. Kitabın ikinci bölümü ise, cami dışında kalan diğer yapı çeşitlerini aynı şekilde irdelemekte ve yine yöresel çeşitleme ve gelişmeler üzerinde durmaktadır. Prof. Kuban'ın uzun bir zaman sürecini ve dağınık bir coğrafi dağılımı içeren bu çalışmasında, konuya hakim olanların ele alış biçimi, örnekleri iyi tanımanın rahatlığı izlenmektedir.

Doç. Dr. ÖMÜR BAKIRER
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Mimarlık Fakültesi
Mimarlık Bölümü